

رویکردشناسی مطالعات شیعی در ترکیه

احمد فلاح زاده^۱

چکیده:

مطالعات امامیه در ترکیه، گرچه به عصر عثمانیان باز می‌گردد، اما روند روبه‌رشد آن، پس از پیروزی انقلاب اسلامی رخ می‌دهد. این موضوع، از سوی مراکز مطالعاتی ترکیه با برخوردهای چندگانه‌ای همراه شد. شناخت این رویکردها و دریافت رهیافت‌های پژوهشی مراکز مطالعاتی ترکیه در حوزه امامیه، پرسشی است که این مقاله درپیش گرفته است. از این‌رو بررسی کتب و مقالات نگاشته شده در فاصله زمانی (۱۹۸۰-۲۰۲۰م) در دستور کار قرار گرفت تا ضمن تحلیل، به دسته‌بندی و سنخ‌شناسی آن‌ها براساس روش توصیف و تحلیل داده‌های مطالعاتی پرداخته شود. یافته‌ها نشان می‌دهد، مطالعات تاریخ شیعه در این کشور، هم در حوزه زبان نوشتاری مرسوم در این کشور (ترکی و کردی) و هم در حوزه سبک‌شناسی مذهبی، رویکردهای متفاوتی در برابر شیعه امامیه به خود می‌بیند. در حوزه زبان، پژوهش‌های تاریخ اهل‌بیت در ترکیه به دو زبان ترکی - استانبولی (زبان حنفیان، بخشی از علویان و بخشی از امامیه) - و کردی (زبان شافعیان، بخشی از علویان و بخشی از امامیه)، تقسیم می‌شوند که هرکدام، بیانگر ویژگی‌های قومی - مذهبی بخشی از جامعه این کشور است. در حوزه روش‌شناسی، رویکردهای: «تقدس‌زدایی و تاریخی‌کردن اهل‌بیت»، «توصیف تاریخی امامیه»، «نقد باورهای شیعی»، «اصلاح‌باورهای شیعی»، «مناقب‌گویی و حماسه‌سرایی»، «رد تاریخ‌مند اعتقادات امامیه»، «تقریب مذاهبی» در مطالعات شیعی ترکیه قابل ذکرند.

کلیدواژه‌ها:

آسیب‌شناسی مطالعات تاریخ امامیه، مطالعات شیعی در ترکیه، سنخ‌شناسی مطالعات شیعی، رویکردهای مطالعات تاریخی امامیه، مطالعات ترکی و کردی.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱. دانش‌آموخته حوزه علمیه قم و دکتری تاریخ اسلام: ahram12772@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۲/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۹/۴

درآمد

با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، مسلمانان ترکیه و مراکز اسلامی آنجا، تحت تاثیر این جریان قرار گرفته و در چنین حال و هوایی، اسلام‌گرایی رشد قابل توجهی یافت. این امر در واقع واکنشی به پیروزی اسلام‌گرایان در ایران و بازتاب فعالیت‌های اسلام‌گرایان ایرانی برای صدور انقلاب بود. از این رو به سرعت مطالعات شیعی در ترکیه گسترش یافت. با افزایش روند نگارش مقالات و کتاب‌های تاریخ اهل بیت، گرایش گوناگونی برآمده از ویژگی‌هایی چون ذهنیت‌های مذهبی و قومی، در جامعه علمی این کشور دیده می‌شد. پژوهش پیش‌رو در تکاپوی سنخ‌شناسی پژوهش‌های مربوط به تاریخ اهل بیت در ترکیه معاصر، ضمن گونه‌بندی این نوشته‌ها، جریان‌های فکری حاکم بر آن‌ها را نیز مورد اشاره قرار می‌دهد. به‌رغم جستجوی فراوان در میان مقالات فارسی، ترکی استانبولی، انگلیسی، عربی و کردی، اثر قابل ذکری به‌عنوان پیشینه تحقیق به‌دست نیامد. نزدیک‌ترین نوشتار، مقاله «انقلاب اسلامی و هویت‌یابی تمدنی در ترکیه»، به قلم رسول نوروزی و مجتبی عبدخدایی بود که این نیز به مولفه احیای هویت تمدنی و احیای اسلام سیاسی، در ترکیه اشاره دارد و ربطی به موضوع این مقاله ندارد.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۸۰

مقدمه‌ای بر فصلنامه‌ها و مجلات تاریخی در ترکیه

دانش تاریخ که در آغاز عصر جدید ترکیه و پس از سقوط خلافت عثمانی (۱۹۲۳م)، با هویتی کاملاً قومی و به‌طور مشخص با تاکید بر عنصر «تُرکی» کار خود را آغاز کرده بود، چند اصل «ترک‌بودن جغرافیای ترکیه»، «ترک‌بودن همه مردم ترکیه»، «ترکی‌بودن همه سنت‌های ترکیه» را تنها مطرح می‌کرد و حتی اجازه نمی‌داد سایر اقوام، نام قوم خود را بر زبان بیاورند؛ اما این موضوع نیازمند تاریخ‌سازی بود؛ از این رو، مورخان ترک، اقدام به نگارش کتاب‌هایی با این الگو نموده و تاریخ‌نویسی ملی‌گرایانه را پی‌ریختند. کار تا بدان‌جا پیش رفت که حتی مطالعات تاریخ عثمانی نیز، تنها به این دلیل که سخن از رقیب نظام جمهوری در ترکیه است، به حاشیه رانده شد و تنها چند کتاب محدود در این باره، آن هم به صورت کاملاً توصیفی و نه تحلیلی منتشر شد: «تاریخ مجموعه انجمن عثمانی» (Tarih-i Osmani)

Osmanlı Tarih ve «تاریخ عثمانی و مجموعه ادبیات» Encümeni Mecmuası
Edebiyat Mecmuası، دو نمونه از این دست هستند.

همزمان با پدیده انقلاب اسلامی در ایران، ارتباط علمی میان ترکیه و ایران، رشد فعالیت‌های آکادمیک در این دو کشور، حضور طلاب و دانشجویان ترکیه در ایران و حضور نمایندگان مذهبی ایران در ترکیه (نمایندگان دفاتر مراجع تقلید قم و نجف در ترکیه)، کانون‌های علمی ترکیه را نیز به مطالعات تاریخ اهل بیت (ع) علاقه‌مند نمود. آثار اهدایی سید هادی خسروشاهی به کتابخانه‌های ترکیه و کتاب‌های نوشته شده از سوی شیخ علی‌اکبر مهدی‌پور (مبلغ اعزامی آیت‌الله شریعتمداری در استانبول، بین سال‌های ۱۳۵۴-۱۳۵۹)، به زبان ترکی درباره تشیع، در این زمینه موثر بود.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

به‌هررو، تحت تاثیر فضای انقلابی حاکم بر ایران، در شهریور ۱۳۵۷ هفته‌نامه «هجرت» (Hicret)، با عکس روی جلدی از امام خمینی؟ ره؟ منتشر شد. از این زمان و با گرایش اسلام‌گرایان ترکیه به ایران، نویسندگان دولتی ترک با روش‌های آکادمیک دانشگاهی متداول در نظام ملی‌گرای این کشور، سرگرم مطالعه و نوشتن درباره تاریخ اسلام و اهل بیت شدند. گفتنی است: شیعیانی (آذری‌هایی) که به‌ویژه پس از جنگ جهانی اول، از ایران، آذربایجان، ارمنستان وارد ترکیه شده بودند، نقش مهمی در نشر معارف اهل بیت داشتند. پس از آن‌ها، کردهای شیعی و علویان نیز هرکدام سهمی در تاریخ‌نگاری اهل بیت بر اساس باورهای خود (بعضا غالبانه و اباحه‌گری)، بردوش گرفتند.

بااین‌همه، درنگی در موضوعات مجلات تاریخی در ترکیه نشان می‌دهد. مجله‌های تاریخی یا (با محتوای تاریخی) در ترکیه، بیشتر به دانشگاه‌ها یا مراکز علمی این کشور وابسته بودند تا موسسات مذهبی شیعی. شاید قدیمی‌ترین نشریه تاریخی در ترکیه، دو فصلنامه «تاریخ» (Tarih) است که از سال ۱۹۴۹م تاکنون، هنوز در عرصه تاریخ اسلام فعال است. پس از آن، فصلنامه (جستارهای تاریخی) Tarih İncelemeleri از سال ۱۹۸۳م تا امروز در نشر مقالات تاریخی پیشتاز است. در سال ۲۰۰۲م، دو فصلنامه اصتم (مخفف: اسلام، صنعت، تاریخ، ادبیات و موسیقی) (İstem (İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi) وابسته به دانشگاه نجم‌الدین اربکان (رهبر اسلام‌گرایان ترکیه) نقش والایی در مطالعات

تاریخ اسلام ایفا کرد. همچنین فصلنامه «نظریات اسلام، فلسفه و بررسی‌های تاریخی» (Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları) نیز به‌نوبه خود، جایگاه مهمی در نشر افکار اسلامی در این کشور دارد. نشریه «اسلام» (İslam) حاوی مطالب سیاسی، علمی، دینی، فکری و هنری نیز به‌مرور، پایگاه فکری خود را یافت؛ پس از آن، مجله «پیام اهل‌بیت» (Ehl-i Beyt Mesajı) در این‌باره، مورد توجه قرار گرفت. در ادامه، ماهنامه عاشورا (Aşura)، به مباحث فرهنگی و هنری اهل‌بیت در فاصله سال‌های (۱۹۸۹ تا ۱۹۹۳م)، پرداخت. همچنین ماهنامه «بیان» (Beyan) نیز در قالب مباحث علمی، فرهنگی، تاریخی و اندیشه‌ای، بین سال‌های (۱۹۹۹ تا ۲۰۱۱م)، منتشر شد؛ اما در کنار آن‌ها، علویان هم دست‌به‌کار شدند و مجله «فرهنگ ترک و حاجی بکتاش ولی» (Türk (Kulturu ve Hacı Bektas Veli - Arastirma Dergisi)، به صورت تخصصی، مقالات مربوط به باورهای اهل‌بیت از دیدگاه علویان را منتشر می‌کرد. دو فصلنامه «مطالعات بین رشته‌ای دیوان» (Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar) هم از ۱۹۹۶م تاکنون بخشی از مقالاتش را به تاریخ اختصاص داده است.

اما در میان مجله‌های تخصصی تاریخی، می‌توان به مجله «تحقیقات علوم انسانی و اجتماعی» (İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları)، پژوهش‌های تاریخ در قالب فصلنامه «پژوهش‌های تاریخ اسلام» (İslam Tarihi Araştırmaları) و فصلنامه تاریخ ژرف (Derin Tarih) که به تاریخ ترکیه و عثمانی می‌پردازد، اشاره کرد. مجلات بین رشته‌ای، مانند مجله تاریخ اجتماعی (Toplumsal Tarih) که بیشتر در حوزه عثمانی کار می‌کند نیز، شایسته توجه‌اند. از همین طیف، می‌توان مجله آینده‌پژوهی تاریخ (Tarih ve gelecek)، فصلنامه «تاریخ آکادمیک و اندیشه» (Akademik Tarih ve Düşünce)، مجله «پژوهش‌های کلامی» (Kelâm Araştırmaları)، دو فصلنامه بین رشته‌ای «معارف» (maref) و فصلنامه «تحقیقات دانشگاهی در علوم دینی» (Dinbilimleri Akademik Araştırma) را نام برد. مورد آخر، حاوی مقالات درخوری درباره تشیع است.

افزون بر آن، فصلنامه پژوهش‌های مذهبی» (Mezhep Araştırmaları) به پژوهش‌های تاریخ تشیع و اهل‌بیت، توجه ویژه‌ای دارد. از مجموعه نشریات بین رشته‌ای در زمینه تمدن،

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

فصلنامه «تاریخ و تمدن» (Tarih ve ugarlık) از جمله مجلات مشهور تمدن‌پژوهی است. در پی گسترش فعالیت‌های تاریخ شفاهی در این کشور، فصلنامه «تاریخ و خاطرات» (Tarih ve Günce) نیز، جای خود را باز کرد.

در خلال این فعالیت‌ها، توجه به فن‌آوری، مایه تاسیس نشریه «تاریخ و تکنولوژی» (Tarih ve Teknoloji) شد. گفتنی است به دلیل فراوانی مباحث تاریخی، شماری از مجلات، هرازچندی به مقالات تاریخی می‌پردازند که می‌توان از مجله الاهیات دانشگاه هارون (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi) و مجله دانش‌های جامعه‌شناسی دانشگاه یک‌صدمین سالگرد (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Dergisi) یاد کرد. علاوه بر آن، فصلنامه دانشکده الاهیات دانشگاه آتاتورک (Atatürk (Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)، مقالاتی درباره تاریخ اهل‌بیت چاپ کرده است. همان‌طور که فصلنامه «رحله» (Rihle) نیز، مقالات تاریخی را نشر می‌دهد. به دلیل گسترش مطالعات شیعی در ترکیه، حسین حلمی از فراماسونرهایی که سه انتشاراتی در ترکیه داشت، به‌تنهایی پیش از انقلاب اسلامی ایران، یک‌صد و پنج عنوان کتاب، علیه شیعه چاپ کرده بود. (مهدی‌پور، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۲).

سبک‌شناسی رویکردهای تحقیقات تاریخی

پیش از انقلاب اسلامی در ایران، پژوهش درخوری درباره امامیه در ترکیه به چشم نمی‌آید؛ اما تحت تاثیر تفکر امامیه در ایران، جامعه آکادمیک و سایر اهل علم ترکیه، اقدام به نشر دیدگاه‌های خود درباره امامیه و اهل‌بیت نموده‌اند که در قالب رویکردهای زیر به آن‌ها خواهیم پرداخت.

۱. تقدس‌زدایی و تاریخی کردن اهل‌بیت

تقدس اهل‌بیت (ع) یکی از ویژگی‌های این خاندان از نظر سایر مسلمانان، به‌ویژه امامیه و علویان است؛ اما این دیدگاه از سوی برخی از محققان ترکیه، با این ادعا که در بررسی‌های تاریخی به دنبال یافتن سرنخ‌های رویدادها و کاوش در عمق رخدادها هستند، مورد تردید قرار گرفته است. البته در این میان، ترجمه‌ها نیز نقش مهمی را بازی می‌کنند؛ برای نمونه

«مارشال، جی. اس، هودگسون» در مقاله «در صدر اسلام چگونه شیعه به یک مذهب تبدیل شد؟» که «صدیق کورکماز» آن را به ترکی برگردانده است، بر این نکته تاکید می‌کند که، ائمه نخست، در دوره حیاتشان در میان مردم معاصرشان، امام نامیده نمی‌شدند و بعدها، به دلیل گردآوری آرای فقهی و روایی امام صادق(ع)، اندیشه امامت در شیعه شکل گرفت. (Hodgson, 2011, p 289-311)

در امتداد این دیدگاه «صدیق کورکماز» در مقاله «بازتاب تاثیر ابن سبا در متون تاریخی»، معتقد است که نسبت سیف بن عمر با رویدادهای تاریخی ناچیز است و «ابن سبا» به مثابه یک غالی شیعی، بعدها مورد سوء استفاده جریان‌های تاریخی قرار گرفت تا باورهای خود را به او نسبت دهند؛ ولی باین‌حال در رخدادهای عصر عثمان، بسیار تاثیرگذار بود. (Korkmaz, 2007, p 129-144)

پسان‌تر، (حیدر باش) با مقاله «اهل بیت، کانون یکتاپرستی» در همایش اهل بیت، ضمن اشاره به مظلومیت اهل بیت، هم تاکید کرد که شخصیت (ابن سبا)، خیالی است و هم تاریخ شکل‌گیری جریان شیعه را از زمان امام علی(ع)، دانست. (Baş, p 15-149)

با همین رویکرد تقدس‌زدایی، مجموعه مقالات همایش «تاریخ کربلا»، نشر دانشگاه سیواس (۲۰۱۰م)، مقالات زیادی در تحلیل تاریخ امام حسین(ع) و شهدای کربلا تنظیم نموده است. در این مجموعه مقالات، در مقاله «تحلیل مقایسه‌ای خونخواهی عثمان و حسین(ع) به‌عنوان یک ابزار قدرت»، نویسنده آن، «شعبان اوز»، ضمن مقایسه جریان‌های طالب خون عثمان و خون‌خواهان امام حسین(ع) و ضمن نقد حرکت‌های شیعیان، طالبین خون آن حضرت را ناتوان‌تر در رسیدن به اهداف سیاسی خود، از خون‌خواهان عثمان معرفی می‌کند (Öz, 2010, p 277-294). همچنین «عدنان دمیرجان» در مقاله «رویکردهای عالمان اهل سنت درباره کربلا» به رویکردهای غزالی (د ۵۰۵)، ابن عربی (د ۵۴۳)، ابن تیمیه (د ۷۲۸)، ابن کثیر (د ۷۷۴) می‌پردازد و با شخصی‌کردن قیام امام حسین(ع)، با همین رویکرد، دیدگاه‌های این چهار نفر را در تقدس‌زدایی امام حسین(ع) تشریح می‌کند. (Demircan 2010, p 69-89)

برخی از نویسندگان نیز دایره اهل‌بیت را به مفهومی گسترده‌تر می‌گرفتند. در این‌باره

می‌توان به مقاله «دامنه مفهومی آیات و روایات تطهیر»، نوشته «اورهان ایلماز»، اشاره کرد که مفهوم اهل بیت را میان چهار گروه «همسران پیامبر»، «بنی‌هاشم»، «ائمه دوازده‌گانه» و «آل‌عبا» در گردش می‌داند. از نظر او، چون مفهوم اهل بیت قابل استفاده سیاسی بوده، به همین سبب، امویان خود را اهل بیت نامیدند و امامیه هم برای تشکیل یک گروه سیاسی، اهل بیت را به دوازده امام، نسبت دادند. وی نتیجه می‌گیرد که مومنان چون همگی از نظر معنوی از تبار پیامبر(ص) به حساب می‌آیند و امت پیامبرند، در محدوده اهل بیت جا می‌گیرند. (Yilmaz, 2013, p 65-74) دقیقاً همین دیدگاه را «یاشار اوزدمیر» در پایان‌نامه ارشد «تحلیل کلامی مفهوم اهل بیت»، پی‌گرفته است. (Özdemir, 2014, p 3-83)

در این میان، یک رساله دکتری با عنوان «مفهوم اهل بیت و تاملات معناشناسی در سده‌های نخست هجری» به خامه «نامیک کمال کارا بیبر»، در تلاش است با بررسی تطوری تاریخی مفهوم اهل بیت از دوره جاهلیت تا عصر عباسی، اطلاق آن بر یک خانواده (طالبیان) را در قالب پژوهشی تاریخی رد کند. (Karabiber, 2007, p 69-211) همین مسیر را مقاله «شناخت شخصیت حسین(ع) پیش از کربلا»، اثر «مصطفی اوزکان» نیز پیموده است. او امام حسین(ع) را یک شخصیت انقلابی بدون قابلیت برداشت فرقه‌ای معرفی می‌کند. صحابی مبارزی که زندگی خود را در آزادی، سپری نموده و هیچ ارتباطی به مذهب امامیه ندارد. (Özkan, 2010, p 86-109)

«بهاء‌الدین وارول» در مقاله «بررسی روایت‌های تعدد همسرگزینی امام حسن(ع)، ادعای مربوطه (ازدواج‌های فراوان امام حسن(ع) را ساختگی و یک رویکرد شرق‌شناسانه نسبت به آن حضرت می‌شمارد. از نظر او امام حسن(ع)، تنها صحابی محترم است که این شایعات درباره ایشان ساخته شده است. (Varol, 2009, p 9-23) همچنین «مَحَمَّت آک باش» در مقاله «نخستین انحراف در تاریخ اسلام، بریدن سر مردگان در عصر امویان»، به موضوع بریده‌شدن سر عمرو بن حمق خزاعی و سپس امام حسین(ع)، به‌مثابه دو انحراف تاریخی، درباره دو صحابی پیامبر می‌نگرد؛ بدون آنکه مانند امامیه یا علویان، رنگ تقدسی به شخصیت امام حسین(ع) ببخشد. (Akbaş, 2016, p 112-127)

۲. توصیف تاریخی امامیه

رویکرد توصیفی، یکی از روش‌های رایج میان پژوهشگران تاریخ در ترکیه است. در این روش، شرح تاریخی و اعتقادی مذهب امامیه تا جایی که ممکن است صرفاً از دل متون تاریخی، ادبی، کلامی و ... صورت می‌گیرد. بخشی از این تحقیقات در قلمرو مطالعات آیینی می‌گنجد. در این باره، پایان‌نامه ارشد «یلیز تورموش» با عنوان «سینه‌زنی و مراسم‌های امامیه»، یک اثر گویا به‌شمار می‌رود. (Turmuş, 201 p 8, 1-79) همچنین کتاب «اهل بیت در تاریخ اسلام، اشاعه نسل فرزندان علی(ع) و فاطمه؟ سها؟ (Ehl-i Beyt- İslam Tarihiinde Alî-Fâtıma Evladı, Gelenek Yayınları، نوشته «گولگون اوپار» به‌نسب‌نامه سادات و بررسی ویژگی‌های عصری آنان پرداخته است. شایسته ذکر است که شماری از این مقالات در پس‌واکاوی تاریخی، یک نگاه اعتقادی را جستجو می‌کنند، مانند «حیدر اوروج» در مقاله «اعتقاد امامت و تفاوت باورهای فرق مختلف شیعی درباره آن»، ضمن تحلیل رویدادهای انتخاب خلیفه پس از رسول خدا(ص)، جایگاه امامت در امامیه، زیدیه و اسماعیلیه را بررسی نموده و امام صادق(ع) را بنیان‌گذار «عقیده امامت» در امامیه می‌داند. (Oruç, 2015, p 1-15)

با همین رویکرد «جمیل حک یمز» در مقاله «تهدید شیعیان و علویان علیه خلافت عباسی»، تنها یک بررسی تاریخی از درگیری‌های علویان و عباسیان بر سر خلافت را ارائه داده است (Hakyemez, 2007, p 327 – 341) و «یعقوب کسکین» در مقاله «تاثیر واقعه کربلا بر رخدادهای نزدیک به آن»، به قیام توابین و قیام مختار و اثر آن بر وضعیت امویان می‌پردازد و شرحی از این قیام‌ها و تاثیر این قیام‌ها را به دست داده است. (Keskin, 2012, p 307 – 340)

۳. نقد باورهای شیعی

یکی از عوامل پرداختن به تحقیقات امامیه در ترکیه، شهرت جهانی اسلام شیعی از پنجره رویدادهای ایران است. بر اساس همین نگاه، همایش بین‌المللی «شیعه از گذشته تاکنون»^۱ در استانبول در سال ۱۹۹۳، نظرات فقهی امامیه، مانند ولایت فقیه (Safa Üstün, 2013, p

1. Milletlerarası tarihte ve günümüzde Şiilik sempozyumu.

(375-400) و سایر باورهای امامیه را با دیدگاه انتقادی، زیر سوال برد. تکاپوهای این طیف با برجسته‌سازی تفاوت امامیه و اهل سنت، این نگاه را بسط می‌داد که شیعه در روش‌شناسی حدیثی، فقهی-کلامی، به مثابه گروهی مستقل از سایر مسلمانان، عمل نموده و با شبکه حدیث‌نگاری ویژه‌اش، باورهای کلامی و خصوصاً سلسله امامتش را آن‌گونه که پیشوایانش خواسته‌اند، چیدمان داده است. این دیدگاه معتقد است: امامیه به سلسله احادیث و تاریخ استناد می‌کند که سرانجام به علم غیب ائمه منتهی شده و در مسیری از فهم قرار می‌گیرد که هیچ شباهتی به ساختار مذهبی اهل سنت ندارد.

همچنین مقاله «عناصر اصلی تشکیل‌دهنده حدیث شیعه» به خامه «بکیر کوزودیшли»، همین معنا را دنبال می‌کند. (Kuzudişli, 2018, p 59-92)

برخی دیگر از مقالات با روش نقد تاریخ باورهای امامیه، به سراغ عقایدی مانند «عصمت» رفته و سعی دارند نقش تاریخ‌سازی در این باور اعتقادی را پررنگ نمایند. مقاله «نظریه عصمت بین شیعه امامیه، نخستین ظهور، ساختاریابی، و شبکه اعتقادی» به قلم «جمیل حَک یمز»، همین مورد را پی می‌گیرد. (Hakyemez, 2007, p 167-192)

این نویسنده، سیزده مقاله در نقد باورهای امامیه نگاشته و از این نظر، شاید پرکارترین نویسنده، علیه امامیه باشد. وی در مقاله دیگری، نظریه بداء، نزد امامیه را نوعی نسخ‌باوری می‌داند که امامیه به وسیله آن می‌کوشد بدون پذیرش عواقب نظریه نسخ، خود را از پیامدهای بدعت حاصل از آن، برهاند. همو در «نظریه بداء و جایگاه آن در اندیشه امامت شیعی» تلاش دارد تا نظریه بداء، نزد امامیه را مورد تردید قرار دهد. (Hakyemez, 2006, p 29-49)

وی مقاله «دریافت‌های اهل سنت از شیعه و عوامل اساسی» را برای آن نوشته است تا ضمن دسته‌بندی باورهای اعتقادی امامیه، سه بخش سیاسی، کلامی و فرهنگی آن‌ها را زاییده مبارزات سیاسی امامیه، علیه خلافت بدانند که با رویکرد «سلفیه»، «معتزله» و «حنبلی» آمیخته شده و به مفهومی معاصر (باورهای امروزین شیعه)، تبدیل شده‌اند. (Hakyemez, 2013, p 173-194)

وی در مقاله دیگری با عنوان «پیوندهای شیعه، سنی و سلفی‌گری»، در عین حال که باورهای امامیه را معتقدات قرون وسطایی می‌نامد، پای‌بندی امامیه بر اعتقادات خود، در

ایران معاصر را برآمده از مخالفت علما با مدرنیته دانسته و باورهای شیعی امروز را حاصل گسترش این فهم (مخالفت علما با مدرنیته)، می‌داند. (Hakyemez, 2015, p 129 – 152) همو، در کتاب «اندیشه غیبت در امامیه و غایب‌شدن امام دوازدهم» (Şîa' da Gaybet İnanç) (ve Gâib On ikinci İmam)، مقوله غیبت را ساخته و پرداخته امامیه دانسته است.

او، در رساله دکترایش، «اندیشه غیبت در میان امامیه»، پیدایش و توسعه نظریه مهدویت را به این سمت و سو می‌برد که امامیه، برای پرکردن چالش امامت پیشوای دوازدهم آن را جعل کرده است. (Hakyemez, 2006, p 1-237) وی در مقاله «نظریه تقیه در فکر شیعی»، تقیه را تفکری با آبخور اندیشه خوارج می‌داند که امامیه، از آن‌ها این نظریه را وام گرفته و از اواسط سده سوم هجری، میان شیعه رواج یافته و با غیبت صغری پیوند یافته است. (Hakyemez, 2004, p 129-146)

پس از او، مقاله «سلیم اوز ارسلان» با عنوان «شناخت توان مذهبی شیعه و انعکاس معاصر آن»، نظریه امامت شیعی، مانند عصمت را خلاف قرآن برشمرده و سیطره مجتهدان امامی را در حکومت، ناشی از همین تفکر امامت در امامیه می‌داند. (Özarsalan, 2005, p 41-60) هم‌پا با این تفکر، «عیسی محمد» در مقاله «نقدی بر اندیشه عصمت نزد امامیه»، عصمت را برآمده از انتقال حس مظلومیت اهل بیت پس از واقعه کربلا می‌داند که سبب شد امامیه پیشوایانشان را انسان‌های فرازمینی تصور کنند. (Mohamed, 2003, p 231-246)

نوع دیگری از این پژوهش‌های انتقادی، به نقد رویدادهای تاریخی و بازتعریف آن‌ها طبق نظر اهل سنت می‌پردازد. از این دست، می‌توان مقاله «علی هاتالمش» را نام برد که از نظر او، کشته‌شدن عثمان (خلیفه سوم)، یک کودتای سیاسی در مدینه و سرآغاز فرقه‌سازی در اسلام و نشانه برون‌رفت از دایره مسلمانی بود. (Hatalmış, 2017, p 183-208)

برخی دیگر از پژوهش‌های انتقادی نیز، روند باورسازی‌های اعتقادی امامیه را هدف گرفته‌اند. برای نمونه، مقاله «ارتباطات اهل بیت با دولت‌های حاکم»، اثری از «زکریا دوغرو سوزلو»، در پی اثبات این نظریه است که امامت در قریش نبوده و ارتباط ائمه با حاکمان نشان می‌دهد، آن‌ها نیز ریاست دولت‌های حاکم (خلفا) را پذیرفته بودند. (Doğrusözütü,

2016-17, p 127-143)

احتمالا در پاسخ به این پژوهش، کتاب «نسل اهل بیت در منازعات خلافت» (Hilafet) (Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli) به قلم «وارل بهاءالدین» نوشته شد تا توضیحی از تلاش‌های فرزندان اهل بیت برای دستیابی به خلافت در عصر عباسیان باشد.

پاره‌ای از پژوهش‌های انتقادی به نگاه امامیه، به عدالت صحابه انتقاد دارند و نپذیرفتن عدالت همه صحابه از سوی امامیه را تنها به این دلیل می‌دانند که امامیه، چون پیوندی میان صحابه و اندیشه خود نمی‌یابند، آن‌ها را ناعادل می‌خواند. در این باره مقاله «هارون رشید دمیرل» با نام «مفهوم عدالت و عدالت صحابه نزد شیعه»، دقیقاً همین گفتمان را ارائه می‌کند. (Demirel, 2015, p 41-76)

نوع دیگری از پژوهش‌های انتقادی، در تلاش برای رد باورهای پذیرفته شده امامیه است؛ مانند رد دلالت روایت‌های سیاسی، مانند «الائمة من قریش» که دکتر «علی بککال» در مقاله «نقش روایت «الائمة من قریش» در انتخاب ابوبکر به خلافت»، افزون بر اینکه می‌کوشد دلالت این روایت را بسیار نادر (شاذ) بداند، نقش آن را در انتخاب خلیفه رد کرده و این روایت را تنها در گزینش فرماندهان لشکرها دخیل می‌داند. او با این کار، نظریه (ائمه من قریش) که یکی از پایه‌های روایی باورمندی به اهل بیت است را برنتافته و در مقابل، نظریه (حکومت در مذهب ابوحنیفه) که بر مبنای آن، «لازم نیست حکومت حتماً به قریش برسد» را تأیید می‌کند. (Bakkal, 2005, p 87 – 103)

در امتداد همین نگاه، برخی اساساً دیدگاه امامیه درباره کتاب‌های منسوب به امام علی (ع)، مانند مصحف جامع، جفر و مصحف فاطمه را تکاپویی بر اعتقاد تراشی امامیه در برابر میراث اعتقادی قرآن قلمداد می‌کنند. «دوغان کاپلان» در مقاله «علوم پنهان اهل بیت: جستاری درباره کتاب‌های «صحیفه جامع، جفر و مصحف فاطمه، منسوب به علی (ع)» همه این‌ها را برآمده از کتاب‌های کهن شیعه برای رقیب‌تراشی در برابر قرآن و کمتر کردن کاربرد آن در فهم دین، می‌داند. از نظر او امامیه برای اثبات باورهایش به جعل این کتاب‌ها دست زده است. (Kaplan, 2010, p 75 – 92)

در همین سبک، مقاله «اهل بیت و رافضیان» به قلم ابوبکر سویل، اعتقادات امامیه را کاملاً امری جدا از اعتقادات خود اهل بیت (ع) می‌داند و امامیه را متهم می‌کند که اهل بیت

را به سود خود مصادره کرده، به دستکاری تاریخ پرداخته و آن را به مثابه ابزاری برای مشروعیت بخشیدن به ایدئولوژی خود، به کار برده است. (Sifil, 2014, p 5-21) دیدگاه دیگری در همین راستا معتقد است: بین باورهای اهل بیت و اندیشه‌های امامیه، تفاوت است و امامیه برداشتی خودسرانه و اساساً مخالف دیدگاه خود اهل بیت است. (نک: البنداری، [بی تا])

نوع دیگری از این دیدگاه در قلم «هاکان کوشر» در مقاله «سمبل عناصر اعتقادی کربلا و عناصر هرمنوتیک»، تبلور یافته است. او در پی کشف زمینه‌های عرفان و هرمنوتیک در تفکر شیعه است. به نظر او، نظریه کربلا با دیدگاه افلاطونی آمیخته شده و ضمن حفظ باورهای عرفانی ایران باستان، ویژگی اسطوره‌ای یافته است. (Coşar, 2010, p 531-550) بقیه هواداران این سبک نیز، تلاش برای تاویل امامت شیعی را ادامه داده‌اند. «ویسی اونوردی» در مقاله «نقدهای اعتزالی و سنی بر نظریه امامت در امامیه»، دیدگاه امامیه در موضوع نص بر امامیت و سایر باورهای امامیه را براساس دیدگاه معتزله و اهل سنت بررسی می‌کند و در نهایت آن را ناهمخوان با این نظریات می‌داند. (Ünverdi, 2019, p 115 – 142) همچنین «آیتکین شنزی بک» هم در مقاله «اصول امامت در دوره ائمه دوازده گانه»، عوامل اجتماعی، سیاسی، و شخصی را در روند شکل‌گیری اعتقاد به امامت، بسیار موثر می‌داند. (Şenzeybek, 2019, p 571-592) در همین منظومه فکری، «مَحَمَّت آتالان» در مقاله «جایگاه علم جعفر نزد شیعه»، علم جعفر را دانش پیشگویی آینده می‌داند که حاوی مطالبی است که تفسیر قرآن را نادیده گرفته و اظهارات موجود در آن به امام صادق (ع)، منتسب است. (Atalan, 2006, p 109-123)

عبدالکریم صَبَر، ضمن بررسی پیوند علم «جَفر» و «أبجد» با اهل بیت، انتساب این دانش‌ها به ایشان را در میان دو گمانه، به تردید می‌گذارد:

- ۱- شاید وضعیت تقیه در میان امامیه، باعث انتساب آن‌ها به اهل بیت شده است.
- ۲- شاید تاثیر صوفیه سنی، مایه انتساب این علوم به اهل بیت شده است. (seber,)

(2004, p 237, 255)

با همین رویکرد نقد امامت در امامیه، «شهرزاد زنگین کارا ایلان» در پایان‌نامه ارشدش، «صفات الاهی در کلام شیعی»، تصویری از امامیه به عنوان فرقه‌ای سیاسی که در قرن دوم به باورهای اعتقادی مجهز شده است، به دست می‌دهد. او نظریه امامت شیعی را تاسیس متکلمان امامی معرفی می‌کند که تصویری نادرست از صفات الاهی پروردگار را ارائه می‌دهند. از نگاه ایشان، تلاش امامیه برای نشر نظریه توحید، صرفاً تکاپویی برای در امان ماندن از فرقی بود که «امامیه» را به پرستش ائمه متهم می‌کردند. (Zengin karayilan, 2010, p. 1-104)

تداوم این نگاه‌ها را می‌توان در قلم «ضیاءالدین کربوغا» در کتاب «تشکیل اندیشه شیعی»، دید که وی شکل‌گیری تفکر امامیه را تحت تاثیر دولت اموی، طی چند دوره چنین تصویر می‌کشد:

۱- دوره مقدماتی، (مرحله مبارزات سیاسی با جریان حاکم)

۲- مرحله دوم، (پایه‌گذاری نظرات کلامی)

۳- مرحله سوم، (همسوئی ساختاری میان عقاید و رفتار سیاسی). (Kirboğa, 2016, p.

45-73)

با همین تصویر ذهنی، «ادهم روحی فیقلالی» نیز در مقاله «شیعه از تولد تا توسعه»، معتقد است: امامیه در عصر علی (ع)، همان گروه هواداران او بودند که به دورش گردآمده و پس از ماجرای عاشورا، ماهیت یک فرقه سیاسی و بعدها مذهبی را یافتند. وی معتقد است: نام «امامیه» پس از غیبت صغری به شیعه نسبت داده شده است که پیش از آن، با نام هوادان امام صادق (ع) یا «جعفریه» شناخته می‌شدند. (Ruhi Fırlah, 1993, p 33-46)

در همین دست پژوهش‌ها، «محمت آتالان» در رساله دکتری «جایگاه جعفر صادق (ع) در تفکیک شیعیان»، با بحث در موضوعاتی مانند «امامت»، «وصایت»، «اهل‌بیت» و «مهدویت»، میان معارف امام صادق (ع) و تعالیم یارانش، تفات می‌نهد. از دیدگاه او، چون همه نظرات امام مورد قبول همه یارانش نبود، به همین سبب کسانی که بعدها سرسلسله متکلمان امامیه شدند، باورهای خود، مانند نظریه «نص بر امامت»، «امامت امامان دوازده‌گانه» را به نام ایشان در معارف شیعی جا زدند. او بر این باور است که امام صادق (ع) تنها به این دلیل، به قیام نفس زکیه نپیوست که خود را امام نمی‌دانست و حتی امام کاظم (ع)

نیز در زمان خودش، مدعی امامت نبود. از نظر او، رابطه امام صادق و ابوحنیفه، رابطه دو عالم با یکدیگر است نه پیوند استاد - شاگردی. وی در یک نگاه تقریبی، امام صادق (ع) را ادامه نسل ابوبکر می‌داند و در عین حال با ردی بر نظریه بداء، پذیرش آن را لازمه پذیرش اشتباه فرشتگان در وحی می‌داند (Atalan, 2004, p 21-165). نزدیک به همین مفاهیم را «بهاء‌الدین وارول» در مقاله «تصویر اهل‌بیت در قرن اول هجری»، ارائه نموده است. در این دیدگاه، مفهوم اهل‌بیت، ابتدا یک مفهوم دینی نبود؛ وانگهی علاقه‌مندان به علی (ع) و حسنین (ع) به دلیل ستم بنی‌امیه به‌دور ایشان گردآمدند و سپس این جمع محبین، یک مفهوم اعتقادی به نام امامت را شکل دادند، درحالی‌که این مفهوم نویافته، از مفهوم اهل‌بیت در قرآن و روایت دور شده بود. (Varol, 2003, p 99-121)

«شعبان اوز» هم در مقاله «در سنت سیاست اسلامی، یک شاهد بزرگ، رویداد سقیفه»، وقایع تاریخی را ریشه‌تشکل‌های مذهبی می‌داند و در پایان، تلاش می‌کند استناد هر دو جریان امامیه و اهل سنت به ماجرای سقیفه را رد کند. (Öz, 2008, p 79-91)

همچنین حسین کاهرامان، در مقاله «یک سند هدایتگر در شیعه، تشبیه اهل‌بیت به کشتی نوح»، حدیث سفینه را یک انتساب جعلی از امامیه به علی (ع) و رسول خدا (ص)، جهت دفاع از اندیشه امامیه می‌داند. (Kahraman, 2004, p 19-180)

۴. اصلاح باورهای شیعی

منظور از رویکرد اصلاحی، روشی در تحقیق است که پژوهشگر با هدف اصلاح رخدادهای تاریخی، به بیان دیدگاه‌ها یا تفسیر گزارش‌ها می‌پردازد که البته با روش‌های مختلفی همراه است. در یکی از این سبک‌ها، نویسندگان، با مقایسه سبک زندگی و معتقدات اهل‌بیت، با رویکرد مقایسه‌ای، به تفاوت نگاه شیعیان یا علویان با اهل‌بیت (ع) می‌پردازند و تفسیری از تفاوت نگاه اهل‌بیت با پیروانشان در گرایش مذهبی ارائه می‌نمایند. در این باره «هارون یلدیز» با مقاله «بررسی باورهای اهل‌بیت در میان علویان آناتولی»، تأثیرات امامیه بر باورهای علویان را فراوان و ناشی از جایگاه مقدس و فرازمینی حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع)، نزد علویان می‌داند. (Yıldız, 2004, p 297-317)

«پیمان اونوگور» در مقاله «نقد متنی روایت‌های شیعی در خلال قرن‌های سوم تا یازدهم قمری»، معتقد است: با روش نقد متن، تاثیر روایت‌های غالبانه، تفویض‌گرا، مغیریه، خطابی و گونه‌های دیگری از روایات را در متون حدیثی کهن امامیه می‌توان دید. او طی بررسی مکتب‌های حدیثی امامیه، اعم از حله، جبل عامل و...، معتقد است: نقد متن می‌تواند به روشن‌شدن ماهیت روایت‌های امامیه کمک کند. (Ünügür, 2018, p 283 – 326) در این خط فکری، «ابراهیم کوتولای» در مقاله «جایگاه اصحاب اجماع در روایت‌های شیعی و روش‌های اسناد»، در اصلاح شمار یاران ائمه، اصحاب اجماع (راویان امامی و شاگردان امام باقر(ع) تا امام رضا(ع) نزد امامیه) را شانزده نفر می‌داند و رقم شایع هجده صحابی را نادرست می‌شمارد. از نظر او، اصحاب اجماع و قاعده «تصحیح ما یصح عنهم» - که در روایات فقهی و جایگاه اسناد روایات شیعی، نقش والایی دارند- از طریق نظام فکری اخباری‌گری، موثق دانسته شده است. (Kutluay, 2017, p 29-50) با کمی تفات با این رویکرد، «محمد انس توپگل» در مقاله «یک نگاه به دو معضل متفاوت در شیعه و سنی: نوکاوای زمینه‌های پایه‌گذاری حدیث»، ضمن بررسی روایت‌های مربوط به فضل علی(ع)، مانند: «مومن او را دوست دارد و منافق دشمن اوست» و...، معتقد است: چون این روایت‌ها در متون شیعی به صورت گوناگونی - و نه یکنواخت - نقل شده‌اند، نمی‌توانند دقت بالایی داشته باشند و از سوی دیگر، روایت‌های شیعی و سنی، به دلیل راویان مشترک، دارای زمینه‌های مشترکی برای وجود مفاهیم وام گرفته از یکدیگر هستند. او معتقد است: برای اصلاح این امر می‌بایست هر روایت به‌طور جداگانه براساس سه عنصر راویان، زمینه‌های روایت و چارچوب تاریخی‌اش، بررسی شود. (Topgül, 2019, p 45-83)

همچنین در مقاله «درک نامتقابل شیعه و سنی در میانه تلاش‌های نظری فضل بن شاذان»، تکاپوهای نظری فضل بن شاذان- از اصحاب امام حسن عسکری(ع)- برای پذیراندن امامیه به‌عنوان بخشی از بدنه جامعه مسلمانان در قرن سوم، مورد پردازش قرار گرفته و با دید تردید بدان نگریسته شده است (Toru, 2020, p 197-248).

۵. مناقبی و حماسی

ار آنجا که بخشی از جامعه ترکیه را علویان و امامیه شکل می‌دهند، رویکرد مناقبی و

حماسی در بیان تاریخ شیعه، میان ایشان دیده می‌شود. آن‌ها با نشر کتاب‌هایی درباره شخصیت و مظلومیت یا سخنان ائمه، می‌کوشند از این طریق مردم ترکیه را با اهل بیت آشنا نمایند. در این خصوص، مقاله «نگاه دَده‌ها به کربلا، پیش و پس از حادثه عاشورا» کاری از «حسین دَده کارگین اوغلو»، نگاهی حماسی از رویداد کربلا را در ضمن نمایی از مظلومیت امام، به دست می‌دهد (Dedekarginoğlu, 2015, p 286-309).

نوع دیگری از رویکرد مناقبی، ارائه فضائل اهل بیت در برابر دیگر صحابه است که در این باره «احمد یامان» با مقاله «علی (ع) فقیه اهل بیت و اسلوب اجتهادی اش»، طی گفتاری سه مرحله‌ای از زندگانی علی (ع)، او را شایسته‌ترین صحابه در امور فقهی و صاحب روش و تحلیل اجتهادی معرفی می‌کند. (Yaman, 2004, p 111-125)

همچنین کتاب «گلزار اهل بیت» Gülzarı ehli beyt، نوشته موسی آیدین که بر اساس نگاه شیعه امامیه نوشته شده، با رویکرد مناقبی، چکامه‌های مربوط به اهل بیت را گردآورده است. شادی آیدین نیز در مقاله «اهل بیت در دیوان‌های شعر»، به شعرهای مناقبی اهل بیت اشاره دارد که از عصر خلافت عثمانی تا روزگار کنونی در میان شاعران ترک سروده شده است. (Aydin, 2011, p 23-36)

شایسته درنگ است که به صورت کلی، فضای عمومی شیعیان ترکیه - که چندین دهه، دور از مفاهیم اصیل امامیه نگاه داشته شده‌اند- نسبت به امور مناقبی، روی بسیار خوشی نشان می‌دهد. بدین رو، حتی برخی از متولیان دینی در آنجا دست خود را در جعل روایت، باز نگه می‌دارند. حجت الاسلام جوانمرد (روحانی اعزامی آیت‌الله شریعتمدار به ترکیه) در این باره می‌گوید: سال ۱۳۴۵ ش به توزلوجا^۱ رفتم. مُلای شهر در حضور روحانیون ایرانی حاضر در شهر، منبر رفت و گفت: «قال الحسین (ع) أنا من نمک‌زار.» سپس کلمه نمک‌زار را معنا کرد و گفت یعنی توزلوجا، یعنی همان شهر! سپس ادامه داد، امام حسین (ع) در حدیثی گفته است که من از توزلوجا - یعنی همین شهر - هستم و اینجا را خیلی دوست دارم. (جوانمرد، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۲)

۱. توزلوجا، شهری است در کشور ترکیه که در استان ایغدیر واقع شده است. بیشتر اهالی این شهر، به زبان ترکی آذربایجانی سخن می‌گویند.

۶. رد تاریخ‌مندی اعتقادات امامیه

منظور از رد تاریخ‌مندی، به کارگیری روش‌های مختلف پذیرفته شده در دانش تاریخ، برای برنتافتن معتقدات مورد پذیرش امامیه است. از آنجا که در تجربه دولت‌ها، تاریخ، ابزاری برای رد یا تایید باورهای اعتقادی نیز می‌تواند باشد، گرایش دیگری در مطالعات تاریخ امامیه وجود دارد که طی آن تلاش می‌شود، آن دسته از باورهای اعتقادی امامیه که مبتنی بر شواهد تاریخی‌اند، رد شوند.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۹۵

این دیدگاه، امامیه را نظامی اعتقادی می‌داند که برای باورهایش تاریخ‌سازی می‌کند. چنانچه غدیر را توجیهی شیعی برای جانشینی علی (ع) معرفی می‌کند که با عقل همخوان بوده و شواهد تاریخی نیز آن را پشتیبانی نمی‌کنند و با افکار فرقه‌ای ساخته شده است. در این باره می‌توان از «احسان ارسلان» در مقاله «ارزیابی روایت‌های غدیر خم»، نام برد. (Arsalan, 2019, p 610-651)

نوع دیگری از انتقاد به باورهای تاریخی امامیه، به شیوه نگاه اهل‌بیت به خلفا و تفاوت آن با امامیه می‌پردازد. نویسندگان این سبک می‌کوشند، نظریه ناهمخوانی منش اهل‌بیت با باورهای امامیه، درباره خلفا را ثابت کنند؛ به این معنا که آن‌ها بر خلاف امامیه معتقدند: اهل‌بیت به خلفای سه‌گانه، علاقه داشتند. در این باره «اسماعیل آلتون» در مقاله «علاقه اهل‌بیت به خلفای سه‌گانه»، با مجموعه روایاتی که از زبان اهل‌بیت در فضل خلفا نقل می‌کند، این نکته را برجسته می‌نماید که چالشی میان نگاه اهل‌بیت به خلفا و امامیه وجود دارد. (Altun, 2013, p 265-292)

مهدویت، یکی از مباحث مورد توجهی است که تاویل آن در تکاپوهای نویسندگان ترکیه دیده می‌شود؛ برای مثال «فاتح توپال اوغلو» در مقاله «فرهنگ زرتشتی در اندیشه مهدویت شیعی»، همان‌گونه که پیداست، نظریه مهدویت را برآمده از فرهنگ زرتشتی کهن ایرانی می‌داند. (Topaloğlu, 2012, p 109-148) همچنین «مطصفی آکمان» در مقاله «مشکلی بین مفاهیم مربوط به مهدی و آثار ایمان مردم به آن»، مهدویت را وامدار اندیشه‌های سایر ادیان و نه یک باور واقعی اسلامی می‌داند. (Akman, 2017, p 1209-1233) همین طرز فکر را «نورالله آگیتی اوغلو» در مقاله «مساله مهدیت در مباحث شیعه و سنی، نمونه شرح ابوداود

عظیم‌آبادی»، ارائه می‌دهد. از نظر او اندیشه‌های یهود و مسیحی در مهدویت، جا گرفته‌اند. (Ağitiglu, 2017, p 932-950) چیزی که سابقاً در پایان‌نامه ارشد «محمت آتای» با نام «بررسی احادیث مهدی در کتب سته، در تاریخ ادیان»، بدان پرداخته شده بود. (Atay, 2003, p 3-114) همچنین «سمیرا شَرمَت» در کتاب «چالش مهدویت و نزول عیسی (ع) درباره رستاخیز و نجات بشر»، مهدویت را برداشتی از باورهای مسیحیان می‌داند. (Şermet, 2020, p 373-377)

علاوه بر آن، نفی باور به مهدویت را «جمیل حک یمز» در مقاله «یک بررسی درباره نظریه مهدویت»، این‌گونه توجیه می‌کند که نظریه مهدویت بر اساس تفکر تلاش برای نجات مظلومان، شکل گرفته و تحولاتی در این نظریه روی داده است. از نظر او، تلاش امامیه برای درست کردن اعتقادی که در گذر زمان بدان نیازمند بود، سرانجام به تاسیس عقیده مهدویت منتهی شده است. (Hakyemez, 2004, p 127-144) همو در مقاله «بُعد سیاسی نظریه مهدویت در تشیع ایران معاصر»، مهدویت را یک نیاز دولتی در ایران، همسو با راهبرد سیاسی مورد نیاز حکومت می‌داند. از دیدگاه او، مهدویت تاریخی، تحریف گشته و به مدل مهدویت سیاسی در خدمت دولت جمهوری اسلامی ایران در آمده است. (Hakyemez, 2018, p 515-524)

«فاروق گون» نیز در مقاله «پژوهشی درباره اعتقاد به مهدویت»، آن را یک باور سیاسی ناشی از تلاش‌های شیعیان برای اعتقاداتسازی از مساله مهدویت دانسته و می‌گوید محدثان مشهور دوره امام حسن عسکری (ع)، هیچ اشاره‌ای به تولد مهدی نداشته و اساساً نظریه مهدویت با مهدی‌بودن (راهنما بودن) قرآن، ناسازگار است. (Gün, 2017, p 99-130)

در همین سطح از تحقیقات، «حنفی شولا» در مقاله «بررسی آیات مهدویت در تفاسیر امامیه»، تمامی آیات مربوط به عقیده مهدویت را رد کرده و آن را برخاسته از تاویل‌های حدیثی امامیه می‌داند. (Şola, 2018, p 378-398) همچنین «ابراهیم کوتلو آی» در مقاله «بررسی مقایسه‌ای حدیث‌های مهدویت در منابع امامیه و اهل سنت، آیا نظریه مهدویت از تشیع وارد اهل سنت شد؟»، این دیدگاه را پیش می‌کشد که مهدویت از ادیان دیگر وارد امامیه گشته و از طریق شیعه وارد متون اهل سنت گردیده است. (Kutluay, 2018, p 377-398)

از دیگر منتقدان مهدویت «حنیفه شاهین» در مقاله «گفتگو درباره بازتاب سیاسی نظریه مهدویت در امامیه»، گفتمان مهدویت را دست‌پخت علمای اصولی شیعه، برای هدایت جامعه و به‌دست‌گرفتن قدرت می‌داند که مقدمه نظریه ولایت فقیه در ایران است. (Şahin, 2018, p 539-556) «صفر یاوز» نیز در مقاله «باور به مهدی در میان امامیه و کاستی‌های امروزی»، مهدویت را عقیده‌ای می‌داند که طی مراحل، به صورت تدریجی ساخته و پرداخته شده است. (Yavuz, 2018, p 571-582)

نزدیک به همین باور را «گولای کوندوراجی» در پایان‌نامه ارشد «بررسی تاریخی اندیشه مهدویت در فرهنگ اسلامی»، این‌گونه به‌دست می‌دهد. از نظرگاه او، مهدویت برآمده از حوادث پس از رحلت پیامبر (ص) و برآمده از درگیری‌های بعدی است که مسلمانان آرزوی‌شان برای بازگشت دولت پیامبر را در قالب نظریه مهدی -نجات‌دهنده- ریخته‌اند. (Kunduracı, 2019, p 36-127)

افزون بر نظریه مهدویت، حدیث ثقلین نیز مورد تردید منتقدان امامیه است. «عادل یاوز» در مقاله «دیدگاه اهل سنت درباره جایگاه اهل‌بیت در حدیث ثقلین»، تواتر این حدیث را نمی‌پذیرد و بخش آخر حدیث، «این دو (قرآن و عترت) از هم جدا نخواهند شد تا در کنار حوض کوثر به هم برسند»، را افزوده دیگران به این حدیث می‌داند. او حتی هدایت جامعه دینی، به‌وسیله اهل‌بیت را با وجود قرآن و سنت نبوی، نمی‌پذیرد. (Yavuz, 2005, p 333 – 360)

مقاله «مساله غدیر خم»، نگاشته «جمال صوفی اوغلو» هم، ضمن رد باور امامیه درباره استناد غدیر به امامت علی (ع)، غدیر را همان محبت نسبت به اهل‌بیت و دوستی، تاویل می‌کند. (Sofuoğlu, 1984, 461 – 470) او در مقاله دیگری با عنوان «فهم حدیث امامیه»، اساسا امامیه را از اهل‌بیت جدا می‌داند و روایت غدیر را یک فهم شیعی از آن حدیث می‌خواند. (Sofuoğlu, 1993, p 258-287)

انتقاد بر آیین‌های شیعی هم بخشی از پژوهش‌های انتقادی نسبت به امامیه در ترکیه است. در این باره «فاتح توپال اوغلو» در مقاله «برونداد سوگواری شیعه در کربلا و پیوند آن با فرهنگ باستانی ایران»، آیین‌های سوگواری امام حسین (ع)، اعم از نوحه‌خوانی، روضه‌خوانی و ... را الگوگرفته از آیین‌های کهن ایرانی، می‌داند. (Topaloğlu, 2010, p 501)

پاره‌ای دیگر از تحقیقات نیز تلاش می‌کنند تا نظر امامیه درباره خلفا را تفسیر کنند. «محممت نور آک دوغان» در مقاله «نقش عمر بن خطاب در رویدادها بر اساس منابع شیعی»، با این نظریه که شیعه، تاریخ را بازسازی نموده است تا افکار خود را پایه‌گذاری کند، عمر را در منابع شیعی، شخص منفوری می‌داند که همزمان به دلیل بی‌احترامی به پیامبر (ص) و کارهای ناشایست دیگر و مخصوصاً به دلیل فتح ایران، مورد نفرت شیعیان است. (Akdoğan, 2014, p 86-116) در تداوم این دیدگاه «نظام‌الدین پارلاک» در مقاله «نامزدهای خلافت در سقیفه»، قبیله‌گرایی به مثابه سنتی جاهلی را آغازگر این جریان دانسته است؛ اما در نهایت می‌پذیرد که معیار اسلامی در انتخاب خلیفه، تعیین‌کننده بوده است. از نظر او تفاوت دیدگاه مدنی‌ها و مهاجران درباره خلافت، این بود که مدنی‌ها تنها مدیریت مدینه را در خلافت جستجو می‌کردند؛ اما مهاجرین، خلافت را مدیریت تمام جهان اسلام می‌دانستند. (Parlak, 2012, p 121-136)

۷. رویکرد تقریب مذاهبی

بخش گسترده‌ای از مسلمانان حنفی و شافعی در ترکیه، به نظریه تقریب اسلامی روی خوش نشان می‌دهند. این گرایش در میان شیعیان ترکیه سبب شده است برخی از استادان تاریخ از اساس، مطالعه تاریخ صدر اسلام را به دلیل امکان ایجاد حس دشمنی میان صحابه، نادرست بدانند. برخی از آن‌ها حتی تعریفی «تقریبی» از رویداد غدیر ارائه می‌دهند^۱. سابقه این نگاه تاریخی، به حنفی‌مذهبان شرق می‌رسد. آنجا که نزد آنان، مطالعه تاریخ اسلام را به دلیل اشاره به بدی‌های صحابه، نادرست می‌دانستند. گویا با کوچ آن‌ها به آناتولی، همین اندیشه، امروزه در میان ترکان رواج یافته و نوعی از این تفکر در سخن گروهی از امامیه دیده می‌شود.^۲ از سوی دیگر، نزدیک‌بودن دیدگاه‌های ترکان صوفی و علویان بکتاشی در نمونه‌های تاریخی، سبب شد هر دو گروه تحت تاثیر پیشوایان مشترکشان به اهل بیت علاقه‌مند باشند. (Özkan, 2018, p 83-93)

1. btp.org.tr/index.php/content/view/1557/ehl-i-beyt-sevdasi-ortak-paydamizdir.

۲. این ادعا برآمده از گفتگوهای شفاهی نویسنده با مهاجران افغانی اهل سنت در کرج، در خلال دهه هفتاد شمسی است.

از این رو کتاب «الصحابه فی حدیث اهل البیت» (Es-sahabe fi hadosi Ehl-i Beyt) با رویکرد نشر روایات مشترک میان شیعه و سنی، نوشته مصطفی حسینی رودباری در ترکیه، ترجمه شده است. نوع دیگر از نگاه‌های تقریبی، اشاره به تلاش‌های تاریخی شیعیان برای ایجاد نوعی حس تقریب است. البته تعریف تقریب در برخی از مقالات به معنای دوری از سیاست در فرهنگ دینی امامیه است، چنان‌که عدم شرکت امام صادق (ع) در قیام عباسیان در برابر امویان را نشانه‌ای بر درستی این سبک، در زندگی ایشان می‌داند. در این باره، مقاله «سیاست امام جعفر صادق (ع) و دوری اهل بیت از شورش‌های سیاسی» نوشته «یونس امره گوردوک»، همین ادعا را پیگیری می‌کند. (Gördük, 2015, p 7-36)

برخی از امامیه نیز همین رویکرد تقریبی را با دعوت از دیگران به حدیث ثقلین پی‌گرفته‌اند. «مَحمت امین کوچ» با مقاله «حدیث ثقلین در منابع روایی اهل سنت»، یکپارچگی امت و بنای تمدن اسلامی را بر مبنای همین حدیث و پیروی از قرآن و اهل بیت می‌داند. (Koç, 2013)

رساله دکتری «محمود دمیر» با عنوان «اختلاف‌های شیعه و سنی درباره روایت‌های فضائل الصحابه و بازتاب آن در احادیث اهل سنت»، بر این تأکید دارد که صحابه به سفارش‌های پیامبر (ص) در تعیین جانشین خیانت نکرده و جایگاه صحابه نزد دیگران همچنان محترم بوده، تا آنکه فرقه شیعه پدید آمد. از نظر او، عالمان سنی بر مطالب تاریخی مربوط به مثالب صحابه، به دیده جعلی می‌نگریستند. این رساله در پی آن است که شیعه را تشویق نماید تا حرمت صحابه را برخاسته از روایت‌های نبوی بدانند. (demir, 2010, p 1-347) در همین رابطه، مقاله «روابط صحابه و اهل بیت پس از رحلت رسول خدا (ص)»، نوشته خانم «عایشه نور دومان»، معتقد است که اهل بیت با صحابه علاوه بر آنکه ازدواج‌های فراوانی میانشان روی داده است، حرمت یکدیگر را حفظ نموده و در فتوحات نیز اهل بیت حاضر بوده و در انتقال سنت نبوی به نسل‌های بعدی با هم هماهنگ بودند، تا جایی که روایت‌های فراوانی در متون شیعی از اتحاد صحابه و اهل بیت می‌توان یافت. (Duman, p 9-24)

«نسرین آک سوی» در پایان‌نامه ارشد «فعالیت‌های تقریبی شیعه و سنی» ضمن پژوهشی درباره اصول دین (توحید، نبوت، امامت، معاد، عدالت) و فروع دین (کتاب، سنت، اجماع

و عقل) در شیعه و اهل سنت، آن‌ها را تنها خوانشی درونی از اسلام می‌داند و نظریه فرقه ناجیه را نیز نادرست می‌داند. او نقاط اشتراک میان فرقه‌ها را بسیار بیشتر از نقاط اختلافی دانسته و تاکید می‌کند که نباید هیچ فرقه‌ای اطلاعات ناقص و مغرضانه علیه دیگر فرق را فاش کند. (Aksoy, ۲۰۱۷, p ۱-۹۹)

روحیه تقریبی در میان کردهای ترکیه^۱ نیز شواهد فراوانی دارد؛ چنانکه نشر آثاری مانند «مجموعه السلام» شامل ترجمه نهج البلاغه، صحیفه سجادیه و مکیال الحیات، به قلم حجت‌الاسلام سید علی حسینی بوهتی، به زبان کردی کرمانجی، در واقع، نشر معارف اهل بیت به زبان کردی، آن هم در فضای کاملاً اخلاقی این متون است. به دلیل حجم مقاله، از توضیح بیشتر می‌گذریم.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۰۰

۱. تحقیقات تاریخ شفاهی، حاصل گفتگوهای نویسنده با افراد مختلف اهل ترکیه نشان می‌دهد: جامعه کردی در ترکیه، از شرق این کشور تا آنکارا، به صورت پراکنده امتداد داشته و هنوز سالمندان ساکنان روستاهای اطراف آنکارا نیز به کردی (کرمانجی) سخن می‌گویند.

نتیجه‌گیری

پژوهش پیش‌رو با پرسشی از سبک‌های مطالعات امامیه در ترکیه، از فرضیه تاثیرپذیری سبک‌های مطالعاتی امامیه در ترکیه از گسترش جریان شیعی پس از انقلاب اسلامی، بهره برد. بسآمد تحقیق نشان می‌دهد، نظام پژوهش در این کشور، در حوزه اهل بیت و امامیه در ترکیه، گاهی متأثر از رشد فکر شیعی و گاهی متأثر از تفکر انتقادی برآمده از غرب است. اسلوب‌های تاریخ‌نگاری در این کشور، اساساً با تاریخ‌نگاری امامیه در ایران همسو نیستند. حوزه پژوهشی تاریخ امامیه و اهل‌بیت در ترکیه، به‌دلیل سوگیری نویسندگان، در مواجهه با مستندات تاریخی و اعتقادی امامیه، تحلیل‌های تاریخی یک‌سویانه ارائه می‌کند. پیامد این دسته از تحقیقات، نرسیدن به پژوهش‌های کاربردی در حوزه اخلاق، اعتقادات، فقه و قرآن بر اساس سیره ائمه است. همزمان به‌دلیل خلأ تفکر تمدنی در جامعه پژوهشگران تاریخ ترکیه، رویکرد تقریب‌تمدنی (رویگردی که بر اساس تمدن‌سازی، به تقریب مذاهب بیان‌دیشد) با الگوگیری از امت اسلامی در این مطالعات، بسیار کم‌رنگ است.

فضای سیاسی حاکم بر این کشور و تاثیر آن بر سنت نگارش تاریخ، امکان نقد باورهای اهل سنت را کاسته است. آنچه مهم است، این است که، رویکرد تقریبی در میان پژوهشگران امامیه و علویان، به‌رغم تفاوت زبانی (کردی) در سال‌های آینده، ذهنیت نویسندگان غیر شیعی را با چالش رهیافت‌های نوروبرو خواهد نمود. بااین‌همه، تحقیقات تاریخی پیرامون امامیه و اهل‌بیت در این کشور، از دهه نود تا سال‌های پایانی دهه دوم سده بیستم، از یک پژوهش توصیفی در دانش تاریخ به تحقیقات تحلیلی ساختارمند، تغییر رویه داده است و همزمان تلاش برای هضم‌نشدن در جامعه شیعی ایران، آن‌ها را به تلاش برای مطالعات انتقادی شیعه واداشته است. کمبود شدید آثار تاریخی با رویکرد پاسخ به شبهات مورخان ترکیه به زبان‌های ترکی استانبولی و کردی کرمانجی، بایستگی تلاش علمی در این حوزه را دوچندان کرده است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

منابع

- البنداری، محمد، *التشیع بین مفهوم الائمه و المفهوم الفارسی، [بی جا]، دار عمار، [بی تا]*.
- Agitiglu, Nurullah, *Şerhlerde mehdilik meselesi ve sünni-şii tartışması azimabadinin ebu davud şerhi örneği*, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Kasım-2017 Cilt:9 Sayı:2 (18), S: 932-950.
- Akbaş, Mehmet, *Ölübedenlere kasdetme girişimi olarak islam tarihinde ilk baş kesme hadisenin ortaya çıkış ve emeviler döneminde başları kesilenler*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 21, Sayı 36, Temmuz-Aralık 2016, s:112-127.
- Akdoğan, Mehmet Nur, *Şii literatürde Hz. Ömer'in bazı hadiseledeki rolü*, Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Kasım 2014, Sayı:XII, s: 86-116.
- Akman, Mustafa, *Mehdi inancı özelinde ilimî çalışmalar ile günümüz toplumunun geleneksel anlayışı arasında görülen uyumsuzluklar*, bunun yansımaları ve çözüm önerileri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10 Sayı: 51, Ağustos 2017, S: 1209-1233.
- Aksoy, Nesrin, *Şii-Sünni takrib çalışmaları, İslam mezhepleri tarihi anabilim dalı*, Danışman Kamile Ünlüsoy, Isparta, 2017, s:-1 99.
- Altun, İsmail, *Ehl-i Beyt'te Hz. Ebü Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman sevgisi*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 39, Erzurum 2013, S: 265-292.
- Atalan, Mehmet, *Şia'da Cifr İlininin Yeri*, Dini Araştırmalar, Mayıs-Ağustos 2006, Cilt: 9, s. 25, s: 109-123.
- ————, *Şiiliğin farklılaşma sürecinde cafer es-sadıkın yeri*, Doktora tezi, Danışmanı Hasan onat, Ankara, 2004, S: 21 -165.
- Atay, Mehmet, *Kütüb-i sittedeki mehdi hadiselerinin dinler tarihi açısından incelemesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü felsefe ve din bilimleri anabilim dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2003, S: 3-114.
- Arol, Bahaüddin, *Hz. Hasan'ın çok evliliğinde dair rivayetler üzerine*, İstem, Yıl:7, Sayı:13, 2009, s:9 – 23.
- Arsalan, İhsan, *Gadir-i hum hadisesinin değerlendirilmesi*, Mezhep Araştırmaları Dergisi 12, sy: 2, 2019, s: 610-651.
- Aydın, Şadi, *Divan şii'inde Ehl-i Beyt*, doğu araştırmalar, Yıl 2011, Sayı: 8, s: 23 – 36.
- Bakkal, ali, *Ebü bekirin halife seçilmesinde imamlar kureyştendir hadisinin rolü üzerine*, İstem, Yıl:3, Sayı:6, 2005, s: 87 – 103.
- Baş, Haydar, *Tevhidin merkezi Ehl-i Beyt*, EVHİDİN MERKEZİ EHL-İ BEYT, 3. Uluslararası Ehl-i Beyt Sempozyumu'nda Prof. Dr. Haydar Baş'ın kapanış konuşmasından kitaplaştırılmıştır, s: 15-149.
- Coşar, Hakan, *Kerbelanın itikadi sembol haline gelmesinin arka planındaki hermetik unsurlar*, Çeşitli Yönleriyle Kerbala (Tarih Bilimleri) I. Cilt. Editör Doç. Dr. Alim Yıldız, Kültür ve turizm. tanıtım, sivas 2010, S: 531-550.
- Dedekarginoğlu, Hüseyin, *Dedelerin gözüyle Kerbelave öncesi-sonrası*, Uluslararası Kerbelâ ve Hz. Hüseyin Sempozyumu, 2015, s: 286-309.
- Demir, Mahmut, *Fezailü's-sahabe rivayetleri bağlamında şii-sünni ihtilafının sünni hadis rivayetine yansımaları*, Ankara Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü temel islam bilimleri anabilim dalı hadis bilim dalı, 2010, s: 1-347.

پژوهشنامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۰۲

- Demirel, Harun Reşit, *Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbenin Adâleti Meselesi*, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2015, cilt: II, sayı: 3, s: 41-76.
- Demircan, Adnan, *Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Kerbela Olayına Yaklaşımları*, marife, yıl. 10, say 1, bahar 2010, s: 69-89.
- Doğrusözlü, Zekeriya, *Ehl-i Beyt mensuplarının dönemin iktidarları ile olan ilişkileri*, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Güz 2016,17(2), 127-143.
- Duman, Ayşenur, *Hazreti Peygamber'in Vefatından Sonra Ehl-i Beyt ve Sahabe İlişkileri*, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı IV, s: 9-24.
- Gördük, Yunus Emre, *İmam cafer es-sadık'ın siyasete ve Ehl-i Beyt'in isyan hareketlerine karşı tutumu*, Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1 - Sayı: 1, Haziran 2015, S: 7-36.
- Gün, Faruk, *Mehdilik İnancı Üzerine Bir İnceleme Artuklu Akademi*, Yıl ۲۰۱۷, Cilt ۴, Sayı ۱, S: ۹۹ – ۱۳۰.
- Hakyemez, Cemil, *Abbasi devletine yönelik ali oğulları veya şii tehdidi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2007, Cilt 9, Sayı 1, S: 327 – 341.
- ————, *Beda düşüncesi ve şii imamet tartışmalarındaki yeri*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006/2, c. V, sayı: 10, s: 29-49.
- ————, *Ehl-i sünnet'in şülik algısı ve temel etkenler*, Mezhep Araştırmaları, VI/2(Güz2013), s: 173-194.
- ————, *Gaybet inancı ve şülik'teki yeri*, Ankara Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü temel islam bilimleri (islam mezhepleri tarihi) anabilim dalı, Ankara 2006.
- ————, *Günümüz İran Şiiğinde Mehdi Beklentisinin Siyasi Boyutu*, cumhuriyet Üniversitesi ilahiyat fakültesi, uluslararası mehdilik sempozyumu bildirleri, sivas,2018, s: 515-524.
- ————, *İmamiyye şiasında ismet inancılık Tezahürleri*, Teşekkülü ve İtikadileşmesi, marife, yıl. 7, sayı. 1, bahar 2007, s: 167-192.
- ————, *Mehdi düşüncesinin itikadileşmesi üzerine*, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004/1, c. III, sayı: 5, s: 127-144.
- ————, *Şii-Sünni İlişkileri ve Selefilik*, İlahiyat Akademi, Sayı 1-2, Yıl 2015, Cilt, Sayı 1-2, S: 129 – 152.
- ————, *Şii takiyye inancının teşekkülü*, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, ۲/۲۰۰۴, c. III, sayı: ۶, s: ۱۴۶-۱۲۹.
- Hatalmış, ali, *İslam tarihinde ilk darbe girişimi ve Hz. Osman'ın şehit edilmesi*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2017, Sayı:37 – S: 183-208.
- Hodgson, Marshall G. S. *Erken rken dönem şia'sı nasıl mezhebe dönüştü?*, Çev: Siddik korkmaz, stem, Yıl:9, Sayı:18, 2011, s: 289-311.
- Kahraman, Hüseyin, *Şia'da bir hidayet rehberi olarak Ehl-i Beyt ve nuh'un gemisi benzetmesi*, marife, y l. 4, sayı . 3, kış 2004, s: 169 – 180.
- Kaplan, Doğan, *Ehl-i beyt'in gizli ilmi: Hz. ali'ye nispet edilen kitab-ı ali (Sahıfaca-mia)*, cefr ve mushaf-ı fatoma haI FÂTIkkında bir inceleme, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2010, Cilt 30, Sayı 30, S: 75 – 92.
- Karabiber, Namık Kemal, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansı-maları (Hicri I-II. Asır)*, İslam mezhepler tarihi, ana bilimdalı, Ankara, 2007, s: 69-211.
- Keskin, Yakup, *Yakın döneme etkileri itibarı ile kerbela*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2012, Cilt 0, Sayı 38, S: 307 – 340.
- Kırboğa, Ziyaeddin, *Şii düşüncenin teşekkülü*, Çimke Basımevi, Kasım 2016, s: 45-

پژوهشنامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۰۳

73.

-Koç, Mehmet Emin, *Ehl-i sünnet kaynaklarına göre mü'minleri için gadir-i hum'daki iki emanet: kur'an-ı kerim ve Ehl-i Beyt*, Sempozyum tebliği, 2013.

-Korkmaz, Siddık, *İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makalat Türü Eserlere Yansıması*, Dini Araştırmalar, Eylül-Aralık 2007, Cilt: 10, s. 29, s: 129-144.

-Kunduracı, Gülay, *slam kültüründe mehdinin gelişiminin tarihlendirilmesi*, hitit Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü temel islam bilimleri anabilim dalı, Çorum 2019, S: 36-127.

-Kutluay, İbrahim, *Şia'da Hadis Rivayeti ve İsnad Tenkidinde Ashâb-ı İcmâ Telakkisinin Rolü*, marife dini araştırmalar dergisi, cilt: 17, sayı: 1 , yaz 2017, s: 29-50.

- ———— , *İmâmiyye Şiâsi Hadis Literatüründe Mehdiye Dair Rivayetlerin Sünnî Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdî Telakkisi Ehl-i Sünnet'e Şia'dan mı Geçti?*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat fakültesi, uluslararası mehdilik sempozyumu bildirleri, sivas,2018, S: 377-398.

-Kuzudişli, Bekir, *şia'da rivayet olgusunu şekillendiren temel unsurlar, islam ilim geleneğinde rivayet –özel sayı dinbilimleri akademik araştırma dergisi*, cilt 18, Sayı 1, 2018, s: 59-92.

-Öz, Şaban, *İktidar aracı olarak kan talebi olgusunun Hz. Osman-Hz. Hüseyin perspektifinde karşılaştırmalı bir analizi*, Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri) I. Cilt. Editor Doç. Dr. Alim Yıldız t.c. başbakanlık. Kültür ve turizm tanıtma, sivas 2010, s: 277-294.

-Öz, Şaban, *İslam siyaset geleneğinde bir şaz-şii-sünnî yol arımında Sakife Hâdisesi*, İstem • Yıl:6, Sayı:11, 2008, s: 79 – 91.

-Özdemir, Yaşar, *Ehl-i Beyt kavramının teolojik analizi*, hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2014, s: 3-83.

- Özarsalan, Selim, *Şia'nın dini otorite anlayışı ve günümüze yansımaları*, kelam araştırmaları, 3:1 (2005), S: 41-60

-Özkan, Ahmet, *ünni mutasavvıflarda Hz. Ali ve Ehl-i Beyt algısı: eşrefoğ rumi örneği*, Turk Kültürü ve Hacı Bektas Veli - Arastırma Dergisi, s: 2018, 83-93.

- Özkan, Mustafa, *Kerbela'dan önce Hz. Hüseyin'i doğru anlamak*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, I-II yıl: 1, cilt: 1, s: 1-2, s 86-109.

- Parlak, Nizarnettin, *Sakife'deki halife adayları, istem*, Y:10, S:19 , 2012 , s: 121-136.

-Safa üstün, İsmail, *imamiye şiasında problemi ayetullah humeymi'nin velayet-i fakili kavramı*, miieterarası tarihte ve günümüzde şiiilik sempozyumu, 2013, S: 375-400.

-Seber, Abdülkerim, *cihr/ebced metodunun kur'an ayetlerine tatbiki ve Ehl-i Beyt ilişkisi*, marife, y l. 4, say . 3, k 2004, s: 225 – 255.

-Sifil, Ebubekir, *Ehl-i Beyt ve Râfıza – Ebubekir Sifil (Tamamı)*, rihlenisan, Aralık 2014, S: 5-21

-Sofuoğlu, Cemal, *gadir hum meselesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 1984, Cilt 26 , Sayı 1, S: 461 – 470.

- ———— , *Şia-i imamiye'nin hadis anlayışı*, islami ilimler araştırma vakfi milletlerarası tarihte ve günümüzde, şiiilik sempozyumu, istanbul, 13-15 February 1993 , s: 258-287.

-Şahin, Hanifi, *mehdi tartışmalarının şii siyasi düşüncesine yansımaları*, cumhuriyet

پژوهشنامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۰۴

Üniversitesi ilahiyat fakültesi, uluslararası mehdilik sempozyumu bildirleri, sivas,2018, s: 539-556.

-Şenzybek ,Aytekin, *On İki İmam Dönemi Bazı İmamet Prensipleri*, marif, cilt / volume: 19 , sayı / issue: 2 , kış / winter 2019, s: 571-592.

-Şermet, Sümeýra, *mehdilik ve nüzul-i isa tarrışmaları-islam'ın klasik çağında eskatolojik kurtarıcı inanc*, Kader, Cilt: 18, Sayı: 1, 2020, s: 373-377.

- Şola, hanefi, *şii-imami tefsirlerde mehdi'ye atfedilen ayetlerin değerlendirilmendirilmesi*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, uluslararası mehdilik sempozyumu bildirleri, sivas, 2018, s: 378-398.

-Toru, ümit, *fazl b. şazan'ın nazarında Ehl-i sünnet'in şiiilik algısındaki tutarsızlıklar (sehebe örenği)*, Mezhep Araştırmaları Dergisi, Yıl 2020, Cilt 13 , Sayı 1, S: 197 – 248.

-Topaloğlu, Fatih, *şia'da Mehdi inancının oluşumunda fars kültürünün etkisi*, Mezhep Araştırmaları, V/2(Güz2012), s: 109-148.

- ————— , *şia'da Kerbela mateminin ortay çıkışı ve eski iran kültürüyle ilişkisi*, Çeşitli Yönleriyle kerbela (Tarih Bilimleri) i. Cilt editor Doç. Dr. Alim yıldız, sivas, 2010, s 501-509.

-Topgöl, Muhammed Enes, *Sünnî-Şii İkilemine Farklı Bir Bakış: Yeniden İnşa Edilen Hadis Bağlamları*, İslâm Araştırmaları Dergisi, 41 (2019), s: 45-83.

-Ruhi figlalı, Ethem, *şiileşme doğuşu ve gelişmesi*, ilami ilimler araştırma vakfi müesseseleri tarihinde ve günümüzde şiiilik sempozyumu, istanbul, 13-15 February 1993, s: 33-46.

-Ünügöl, Peyman, *III-XI.(IX-XVII) Asırlar Arasında İmâmîyye Şia'sının Rivayetleri Değerlendirmede Metin Tenkidi Kullanımı*, İlahiyat Akademi, Yıl 2018, Cilt , Sayı 7-8, S: 283 – 326.

-Ünverdi, Veysi, *İmâmîyye Şiası'nın İmâmî Teorisinin İtizali ve Sünnî Eleştirisi*, usul, 32 (2019), s: 115 – 142.

-Yağbasan, Mustafa, öztürkT, Ali ,*Kültürlerarası İletişim Bağlamında Alevi-Sünni Dikotomisi: Tunceli ve Elazığ Örneği*, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2016, Cilt: 4, Sayı: 2, s: 175-196.

- Yavuz, Adil, *Ehl-i sünnet'e göre Ehl-i Beyt'in konumu—sekaleyn hadisi üzerine bür değerlendirme*, marife, yıl. 5, sayı. 3, Kış 2005, s: 333 – 360.

-Yavuz, sefer, *caferilerde Mehdi inancı ve günümüzdeki izdüşümleri*, cumhuriyet Üniversitesi ilahiyat fakültesi, uluslararası mehdilik sempozyumu bildirleri, sivas,2018, s: 571-582.

- Yaman, Ahmet, *Ehl-i beyt fıkhının imamı Hz. Ali ve takip ettiği ictehad yöntemi*, marife, yıl. 4, sayı. 3, kış 2004, s: 111-125.

- Yıldız, Harun, *Ehl-i Beyt İnanışının Anadolu Alevileri Üzerindeki İzdüşümleri*, marife, yıl. 4, sayı. 3, kış 2004, s: 297 -317.

-Yılmaz, orhan, *tathir ayeti ve rivayetler bağlamında Ehl-i Beyt kavramının kapsam*, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2013/2, c. 2, sayı: 4, s: 65-74.

- Varol, Bahaüddin, *hicri I. asırda Ehl-i Beyt imajı*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi,2003 / Güz XVI. Sayı Hakemli Dergi Konya 2003, s: 99-121.

- Zengin karayılan, *Şehrazat, şia kelimasında ilahi sıfatla, türkiye cumhuriyeti çukurova üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü temel islam bilimleri anabilim dalı, yüksek lisans tezi*, adana,2010, s: 1-104.

تارنماها

- <http://btp.org.tr/index.php/content/view/1557/ehl-i-beyt-sevdasi-ortak-paydamizdir>.
- Mohamed, Aisah, Şia'nın i. İmamette ismet doktrininin eleştirisi, Çev.: Ömer aydın, İstanbul, s: 231-246.
- http://isamveri.org/pdfdrq/D02370/2003_8/2003_8_AYDINO.pdf
- Oruç, Haydar, İmamet İnancı ve Şia Firkalarındaki Farklı Yorumları, 2015, S: 1-15,
- https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/36327137/Imamet_in_Sia_Firkalarindaki_Farkli_Yorumlari.

مصاحبه‌ها

- جوانمرد، اسدالله، مصاحبه‌کننده: احمد فلاح‌زاده، موضوع مصاحبه: تاریخ شفاهی تبلیغ در حوزه علمیه، مکان: قم: منزل شخصی ایشان، ۱۴۰۲/۰۶/۲۵.
- مهدی‌پور، علی‌اکبر، مصاحبه‌کننده: احمد فلاح‌زاده؛ حسن عباسی، موضوع مصاحبه: تاریخ شفاهی تبلیغ در حوزه علمیه، مکان: قم: منزل شخصی ایشان، ۱۴۰۲/۰۷/۲۹.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

۱۰۶